

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврорин В.А. Двухязычие и школа // Проблемы двухязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 49 – 62; 2. Имеладзе Н.В. Некоторые вопросы типологии билингвизма // Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. – Калинин: Калининский государственный университет, 1978. – С. 31 – 41; 3. Ицкович В.А., Шварцкопф Б.С. Пассивное двуязычие и культура родной речи. – М.: Наука, 1972. – С. 127 – 130; 4. Фрумкина Р.М. Психолингвистика / Р. М. Фрумкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 320 с.

Калениченко М.М. (Київ, Україна)

Місцевий відмінок як крайня периферія морфологічного вираження суб'єкта у безособових реченнях чеської мови

У статті розглядаються безособові речення у чеській мові. Основну увагу приділено способам та засобам морфологічного вираження суб'єкта, семантичним і структурним параметрам таких безособових одиниць.

Ключові слова: *безособове речення, предикативна основа, структурна модель, семантична група.*

В статье рассматриваются безличные предложения в чешском языке. Особое внимание обращается на способы морфологического выражения субъекта, семантические и структурные параметры данных безличных единиц.

Ключевые слова: *безличное предложение, предикативная основа, структурная модель, семантическая группа.*

The article deals with impersonal sentence of Czech language. Basic attention is spared the semantic and structural parameters of such impersonal units, means morphological expressions of the subject.

Key words: *impersonal sentence, predicate stem of the sentence, structural pattern, semantic group.*

У слов'янському мовознавстві безособові конструкції ґрунтовно досліджено з боку їх формально-ґраматичної організації (роботи Є.М.Галкіної-Федорук, В.В.Бабайцевої, Ю.В.Локшина, Г.М.Чирви, Л.І.Василевської, Я.Бауера, В. Шмілауера, Ф.Данеша та ін.), так і з боку семантичної моркованості. Вивчення особливостей синтаксичної структури односкладних речень дозволило встановити специфіку лексико-ґраматичних засобів, що оформлюють їх ґраматичний центр, виявити їх синтаксичну маркованість, співвіднесеність з іншими комунікативними

одинацями, сферу поширення різних змістово-граматичних видів окремих типів конструкцій, а також частоту їх вживання в різних стилях.

У богемістиці проблеми семантичного синтаксису розробляли Я.Бауер, Г. Белічова, Ф. Данеш, М. Докуліл, М. Грепл, Я.Корженський, Р.Мразек, П. Сгалла, К. Свобода, С. Жажа. Велику увагу до семантичної структури демонструють роботи американських та російських лінгвістів Ч. Філлмора, У.Л. Чейфа, Н.Д. Аругюнової, С.Д. Кацнельсона, Н.Ю.Шведової, В.Г.Гака, М.М. Гурмана, П.В. Чеснокова, Г.В. Валімової, Є.Д.Падучевої, Ю.Д. Апресяна та ін. Вітчизняна лінгвістика представлена роботами таких дослідників, як Й.Ф. Андерш, О.С.Мельничук, І.Р.Вихованець, В.М. Русанівський, К.Г. Городенська, В.І. Кононенко, С.Я.Єрмоленко, К.Ф. Шульжук, А.П. Загнітко, Н.Л.Іваницька та ін.

Як показує аналіз теоретичних здобутків чеських лінгвістів з даної проблеми, основна відмінність у дослідженнях синтаксичної семантики спостерігається при виборі науковцями методів і прийомів аналізу синтаксичних одиниць з маркованою семантикою. З одного боку, семантика речення досліджується з врахуванням конкретної ситуації мовлення, з іншого – категорії семантичної структури речення і типи таких структур встановлюються на основі власне мовних фактів [1, 203-215]. Це стосується, зокрема, досліджень семантичної структури речення на основі теорії глибинних та поверхневих структур, які співвідносяться із поняттями відмінка та його взаємодії з дієслівним предикатом. Зауважимо, що у семантичному синтаксисі відмінки це – функції, які формують глибинні семантичні структури, властиві синтаксису всіх мов, і які в різних мовах одержують різне значення [2, 17].

Якщо коло власне безособових конструкцій у чеській мові, які передають стан природи, є обмеженим, то група конструкцій, яка має те саме зовнішнє значення, але пов'язана з усуненням суб'єкта, є досить значною.

Крайню периферію морфологічних засобів вираження непрямого суб'єкта в безособових реченнях, утворених деякими особовими дієсловами, становить місцевий відмінок. Він спеціалізується, як відомо, на виконанні просторових, часових та інших обставинних функцій. Суб'єктну функцію, на думку дослідників, місцевий відмінок виконує тоді, коли потрапляє на початок односкладних речень в позицію теми [3, 129]. Взаємодія семантики форми і семантики синтаксичної позиції спричиняє утворення синкретичного компонента у формі місцевого відмінка із суб'єктним та просторовим значенням. Майже всі дослідники визнають синкретизм такого компонента, проте їхні думки розходяться щодо його

семантичної домінанти. Одні вважають, що основою для нього є семантика синтаксичної позиції і кваліфікують його як суб'єктно-локативний [4, 156; 5, 2-3], інші називають локативно-суб'єктивним, мотивуючи це тим, що суб'єктна функція для нього є вторинною, набутою [6, 137; 7, 10-11]. На нашу думку, семантична домінанта синкретичного компонента в кожному окремому випадку залежить від його лексичного наповнення та власне-семантичної структури безособового речення в цілому.

Питання про статус компонента у формі місцевого відмінка, що вживається на початку речення є суперечливим. Для тих дослідників, які ототожнюють семантико-синтаксичний суб'єкт з темою речення, він є морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми, тому що, як вони вважають, необхідною умовою набуття будь-якою відмінковою формою з просторовою семантикою суб'єктного значення є її розташування на початку речення і відсутність у ньому компонента із суб'єктивним значенням [8, 119; 9, 81; 5, 8; 6, 32]. О.Г.Межов, зокрема, зауважує, що просторове поняття в початковій (лівобічній суб'єктній) позиції речення виступає носієм предикативної ознаки [6, 137]. Цікаво, що деякі з цих мовознавців визнають навіть поліпредикативність безособових речень з місцевим відмінком (О.Г.Межов, О.В.Бондарко, Євтеєва М.О.). На їхню думку, внаслідок інформативної неповнозначності предикат, що вказував на розташування суб'єкта, редукується, відповідно згортається і синтаксична форма-репрезентатор суб'єкта, а локальна форма стає його субститутом [7, 11].

На нашу думку, спроби встановити статус початкового місцевого не враховують того факту, що він може мати різну семантико-синтаксичну природу, яка залежить від значення дієслівного предиката. У безособових реченнях, предикативний центр яких формують, наприклад, дієслова звучання, породження запаху тощо, місцевий відмінок є виразником детермінанта з локативним значенням, що засвідчує їхня власне-семантична структура, в якій він виконує функцію локатива при відповідному предикатові, пор.: *V kuchyni vonělo kávou – Káva voní + Káva je v kuchyni; V jídelně vonělo jablky – Jablka voní + V jídelně jsou jablka*. У безособових реченнях, предикат яких вказує на зміну стану просторових реалій або фізіологічний чи психічний стан істот, місцевий відмінок є непрямим виразником значення зредукованого суб'єкта, на яке накладається значення локативної форми, тобто виразником синкретичного значення. Показником суб'єктності локативної форми є її регулярна співвіднесеність з підметом, тобто прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: *Bolí v krku – Krk bolí*.

Перший семантичний підтип становлять речення, які відображають

стан природи, довкілля, характер ситуації. До цієї групи залучаємо безособові речення, у яких предикативне ядро пов'язане з дієсловами **терморегуляційної або нюхової семантики:** *vonět, smrdit, táhnout, foukat, vanout* тощо [10, 155]. Такі особові дієслова у зазначених конструкціях вживаються у значенні безособових і функціонують у «безособовій оболонці» - у третій особі однини теперішнього часу або у формі однини середнього роду минулого часу. Оскільки семантика таких дієслів як синтаксем не передбачає обов'язкової безособовості, для передачі безособового значення вони вимагають облігаторних поширювачів зі значенням джерела і характеру Напр.: *V kuchyni vonělo kávou* (H.Malířová); *V jídelně vonělo jablky* (J.Hilbert).

Дані речення цікаві тим, що, по-перше, безумовно, характеризують довкілля, а по-друге, відображають сприйняття людиною цього довкілля. Хоча вказівка на суб'єкт сприйняття у таких реченнях завжди відсутня, їхня глибинна семантика безпосередньо пов'язана саме з відображенням відчуттів людини. Також треба наголосити, що безособове оформлення підкреслює, по-перше, пасивність неназваної особи-суб'єкта, а по-друге, таке оформлення надає змісту речення відтінок узагальненості, мимовільності, глобальної об'єктивності [11, 173].

Перед нами випадок, коли декілька різних аспектів плану змісту виражаються одним і тим самим структурним елементом плану вираження.

Такі побудови, очевидно, є не глибинними, а поверхневими структурами, результатом мовної компресії, згортання змістів. Так, наприклад, речення *V kuchyni vonělo kávou* можна розкласти на такі складові: *V kuchyni voní. Vůně vznikla protože tady je kava. Každý, kdo se nachází v kuchyni, cítí (muže cítit) tuto vůně.* Пор.: *Já cítím vůně kavy* - речення передає індивідуальні, власні відчуття. Якщо я відчуваю запах кави, то це не означає, що й інші відчувають те саме, не означає, що такий запах дійсно присутній.

Семантична природа місцевого відмінка – його здатність передавати щось середнє між суб'єктом і об'єктом – дозволяє з максимальною точністю відобразити препозитивну структуру: вказати на джерело дії і не порушити узагальненість або відсутність реального суб'єкта [11, 174]. Адже речення *V jídelně voněla jablka*, з точки зору семантики, передає лише складову частину, фрагмент конструкції *V jídelně vonělo jablky* (*V jídelně vonělo jablky* = *V jídelně voněla jablka* + *Každý, kdo se nachází v kuchyni, cítí tuto vůně*). Місцевий відмінок виступає лише «інструментом впливу» на світ відчуттів особи і у сполученні з предикатом відповідної семантики, оформленим як безособове дієслово, а також зі словоформою, яка вказує на

місце локалізації відчуттів, передає значення об'єктивності, узагальненості та мимовільності. Значення мимовільності при цьому підкріплюється семантикою дієслова-предиката. Власне йдеться про таку саму інтенційну структуру, яку мають предикати з підметом, пор.: *Na náměstí se hežmili lidé / náměstí se hežmilo lidmi*, але інакше побудовану [11, 174]. Перераховані вище дієслова, що утворюють речення даної групи, передають також дії-процеси, у яких людина може брати участь лише як пасивна особа, як потенційний реципієнт (*V jídelně vonělo jablky* – означає, що запах присутній не залежно від волі суб'єкта).

Зазначена семантична специфіка дієслів-предикатів даної групи, очевидно, дала підстави для утворення на основі тих самих дієслів, ужитих у безособовому значенні, метафоричних кліше типу *Vane (dychá) starobylostí; Tady smrdí kriminálem* [12, 13]. Структура даних конструкцій, що передає перераховані раніше значення узагальненості, об'єктивності та мимовільності, дозволяє без залучення додаткових структурних елементів виразити необхідне емоційно-оцінювальне значення у формі констатації факту. (Така форма констатації факту, на нашу думку, лише підсилює метафоричність подібних кліше). Коло даних метафор є досить широким і може розглядатися як відкрите, оскільки відкритим є і коло імен, сполучення яких (у формі місцевого відмінка) з названими дієсловами, що вживаються у значенні безособових, утворюють переносне, образне значення. Напр.: *V sále zvonilo čišemi; V místnosti se hemžilo lidmi* [10, 156].

Наступний семантичний підтип утворюють конструкції, які позначають **стан, ситуацію, що виникли, як правило, в результаті стихійного лиха і призвели до негативних, руйнівних наслідків**. У цій модулі конструктивним компонентом є обставина, яка має значення локалізатора дії, напр.: *Hučí v komíně. Praskalo v kamnech. Napršelo do síně. Uhodilo do stodoly* [10, 152].

Предикативне ядро таких речень складають дієслова (або дієслівні форми на -no, -to) відповідної семантики: *uhodit, zanést, zasypat, vytláčit, hučet, prasknout* тощо.

Денотативна специфіка речень даної семантики, їхня пропозиційна структура, а також сполучувальні властивості зазначених дієслів-предикатів (їхня валентність) визначають характер і кількість актантів. Один з них – у формі орудного відмінка – виражається іменем з абстрактним значенням некерованого, стихійного природного явища (*bleskem, sněhem, vodou, bouřkou* тощо) [11, 173]. Форма орудного відмінка надає семантиці таких імен додаткове – «інструментальне» – значення.

Варто підкреслити, що існують жорсткі семантичні обмеження, які

регламентують лексико-семантичне наповнення компоненту, що передається орудним відмінком. Він не може виражатися іменем зі значенням істоти, пов'язаним з визначенням особи. Пор. *Do střechy uhodilo bleskem* - **Celé okolí zasypalo Ivanem*. Така семантична обмеженість зумовлена, на нашу думку, денотативною природою істот і пропозиційною структурою речення, оскільки істоті, особі органічно притаманна роль активного діяча, а не знаряддя дії [11, 173].

Орудний відмінок у конструкціях вищезазначеного типу вказує, що дія «приховано» викликається предметом, який одночасно є й знаряддям даної дії. У зв'язку з цим хочеться уточнити тезу В.С.Юрченко [13, 154], на думку якого, «безособовість – це узагальнена невизначеність» граматичного суб'єкта. До цього можна було б додати, що для даної групи конструкцій безособовість – це також і узагальнена інактивність суб'єкта, його «інструментальність». Суб'єкт у таких реченнях обов'язково повинен бути деперсоніфікований.

Якщо конструкції *Blesk uhodil do střechy*, *Voda zalila pokoj*, *Sníh zanesl okolí* припускають безособово-пасивну трансформацію і належать до одного трансформаційного комплексу, то конструкція *Dělník zasypal vůz* з тим же лексичним наповненням предиката, але іншим наповненням суб'єкта (суб'єкт у даному випадку є істотою) подібної трансформації не припускає і не належить до даного трансформаційного комплексу. Пор.: *Blesk uhodil do střechy* - *Bleskem uhodilo do střechy*, *Voda zalila pokoj* - *Vodou zalilo pokoj*, але *Dělník zasypal vůz* - **Dělníkem zasypalo vůz*. Тут, очевидно, проявляється одна з властивостей взаємодії між множинністю диференційних, сигніфікативних і денотативних значень, яка вимагає спеціального дослідження [14, 38].

Але наявність у чеській мові альтернативної дієслову форми предикату (дієслівні форми на -no, -to) поширює денотативний спектр імен, що функціонують у даних конструкціях. У чеській мові можливі наприклад, форми *Dělníky bylo dosaženo dobrých pracovních výsledků*; *A proto bylo mnou rozhodnutí otcovo skutečněno*, хоча, як можна передбачити, для їхнього вживання, очевидно, існують досить суворі стилістичні обмеження.

Таким чином, у чеській мові позиція «орудного суб'єкта» може заповнюватися іменем істотою. Але, функціонуючи у таких конструкціях, імена істоти, безумовно, деперсоніфікуються і, в результаті дії стилістичних обмежень, часто опускаються. Напр.: *Mnoho dětí bylo umačkáno, několik žen odneseno polomrtvých* (K.Sezima); *Její rozumí se ihned lámáno na kole maloměstských klevet* (K.Sezima); *Na třetí židli vpravo před stolem rozházáno bylo plno barev* (J.Hilbert); *Bylo už skoro vše složeno* (J.Hilbert).

Отже, сутність семантико-функціональної специфіки безособових речень полягає в характері зв'язку їх предикативної ознаки із семантичним суб'єктом а не у їх відношенні до категорії персональності. Безособове вживання особових дієслів спричиняє утворення односкладних безособових формально-граматичних речень, які відрізняються від співвідносних двоскладних особових непрямовідмінковим вираженням або лексичним невираженням, імпліцитністю суб'єктного компонента. Крайню периферію морфологічних засобів вираження непрямого суб'єкта в безособових реченнях, утворених деякими особовими дієсловами, становить місцевий відмінок. Він спеціалізується на виконанні просторових, часових та інших обставинних функцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Адамец П.К.* К вопросу о синтаксической парадигматике / П. К. Адамец // Языкознание в Чехословакии: [сб. статей 1956-1974 / под ред. Широковой А.Г.] – М.: Прогресс, 1978. – С.203-215;
2. *Běličová H.* Semantická struktura věty a kategorie pádu / H. Běličová. – Praha: Academia, 1982, 160 s.;
3. *Баган М.П.* Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: дис. канд.філ. наук: / М.П. Баган. – К., 1999. — 220 с.;
4. *Русская грамматика: в 2т.* – М., Наука, 1980. – Т.2: Синтаксис. – 709 с.;
5. *Данильченко Н.И.* Субъектно-пространственный компонент семантической структуры предложения: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.филол.наук: / Н.И.Данильченко – Одесса, 1985. – 17 с.;
6. *Межов О.Г.* Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: дис. канд.філ. наук: / О.Г. Межов. – Луцьк, 1998. – 208 с.;
7. *Евтеева М.А.* Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук: / М.А.Евтеева. – М., 1980. – 16 с.;
8. *Кацнельсон С.Д.* О категории субъекта предложения / С.Д. Кацнельсон // Универсалии и типологические исследования. – М.: Наука, 1974. – С.104-124;
9. *Кокорина С.И.* К вопросу о семантическом субъекте / С.И. Кокорина // Вопросы русского языкознания. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С.78-82;
10. *Андерш Й.Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. – К.: Наукова думка, 1987. – 190 с.;
11. *Mluvnice češtiný. Díl 3. Skladba.* – Praha: Academia, 1987. – 746 s.;
12. *Русско-чешский словарь* / [под ред. Колецкого Л.В. и Лешки О.] – Т.2. – М.: Русский язык. Прага: Государственное педагогическое издательство. – 1978. – 694 с.;
13. *Юрченко В.С.* Простое предложение в современном русском языке. – Саратов: Приволж. книжн. изд-во, 1972. – 275 с.;
14. *Апресян Ю.Д.* К вопросу о структурной лексикологии // Вопросы языкознания. – 1962. - № 3. – С. 38-46.